

Наша стезя, по кривой идти.
А направился я, на базар торговать,
Делом заняться, кое-что продать.

Речь Гайсы:

- Помнится, ты отрекался от жизни былой,
Иль к прошлому тянет все еще душой.
Люди на базар идут продать и купить,
А тебе, лишь бы, что-либо натворить [6, 17].

Өлең – өлшемге байлаулы өнер. Ақын қай шумақты құрағанда да ырғаққа, ұйқасқа, буынға, бунаққа қарамай тұрмайды. Соған орай аудармашы оның өз ойын, өз образын, өз бояуын дәйім дәл өзінің көздегеніндей етіп жеткізе алмауы әбден мүмкін. Мұның өзі ең мінсіз шығармалардан да табылуы мүмкін. Сол ойдың, сол образдың, сол бояудың өзге тілдегі өзге ырғаққа, өзге буынға, өзге бунаққа түпнұсқадағыдан гөрі әуезді, әрлі болып түсуі екіталай екенін жоғарыда мысалдар арқылы дәлелдеуге тырыстық. Дегенмен, түпнұсқадан асып түсетін тәржімелер де баршылық, бұлар – шын мәнінде өнер туындылары.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абдрахманов С. Төлтума мен телтума (зерттеу). – Астана: Елорда, 2007. – 464 б.
2. Песни степей. Антология казахской литературы. Под редакцией Л.Соболева. Государственное издательство: «Художественная литература». – Москва, 1940, с. 587.
3. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
4. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы шығармалары. – Павлодар: 2005. – 456 б.
5. Поэты Казахстана. Вступительная статья, составление, биографические справки и примечания М.Магауина «Советский писатель», 1978, 608 стр.
6. Канапьянов К.Н. Избранное. Перевод с казахского М-Ж. Копеева. 1 том. – Павлодар: 2006. – 97 с.
7. Көпеев М.Ж. Таңдамалы. Екі томдық. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1990. – 273 б.

Камшат Аманбаевна Толеубаева

доцент, ф.ғ.к.

Айгерим Даулетгаровна Болкенбаева, магистрант
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

ӘДЕБИЕТТЕГІ ТҮРМЕ ТАҚЫРЫБЫ

Әдебиеттегі түрме тақырыбы - бұл әдеби әдістермен сипатталатын әдебиет жанры, оның автордың өз еркіне қайшы келетін тұстары болады. Мысалы: қара тор, суық сыз, жазықсыз жала, тар қапас немесе үй қамауы. Әдебиеттер тікелей түрме туралы болуы мүмкін, біреудің баяндауымен немесе түрмеде жазған болуы мүмкін. Бұл жанрдағы еңбектер көркем мәтіндегі өмірбаян, бейкөркем мәтіндегі әдебиет болуы мүмкін.

Американдық түрме әдебиеті –қамауда отырған американдықтардың жазған әдебиеті. Бұл әдебиеттің ерекшеліктері американдық әдебиет ғалымдарының зерттеу нысаны болып табылады. Жалпы алып қарағанда, АҚШ тұтқындар санының жалпы халық санына қатынасы бойынша әлемде көшбасшы екен. Яғни 100 мың адамның 754-і тұтқын. Бұл мәліметке сүйенсек, осы себептен де «Түрме тақырыбы» Америка елінде әлдеқайда дамып кеткен. Түрме әдебиеттерінің пайда болуы кейбір қылмыскерлердің немесе саяси сенім құрбандарының өз ойларын жазбаша түрде білдіру үшін қажетті дағдылары бар және басқа адамдармен бөлісуге болатын көптеген өмірлік тәжірибелеріне ие болуымен байланысты болды.

Ертедегі жазбаларды көбінесе қылмыскерлер оларды ұстағанға дейін жазған. ХХ ғасырдың алғашқы жазбаларының шыңында 1894 жылы Нью-Йорктегі Эри округтік түрмесінде 18 айды өткізген жазушы Джек Лондонның мақалалары тұр.

Түрме жазбалары жиі саяси қарсылық актісі ретінде қарастырылады. ХХ ғасырдың алғашқы екі онжылдығында мәтіндерді негізінен қоғамдық қайраткерлерге қатысты қамаудағылар жазды. Социалистік жазушы Кейт Ричардс түрмеде бір жыл өткізген соң, өз өмірін түрме

жағдайлары мен мемлекеттің капиталистік қоғамдық жүйесінің қорқыншытарын ашуға арнады. Анархист Эмма Гольдман мен Александр Беркман түрмеде отырып-ақ, өзінің философиялық көзқарастарын және олардың идеяларының бүкіл әлем бойынша адамдарға әсерін сипаттады [1, 23]. Түрменің қыр-сырын, мән-жайын түсінген жазушылардың шығармалары оқырман қызығушылығын тудыра отыра, көңілінен орын алып, түрме тақырыбы халық жадында қалыптаса бастады.

«Түрме суретшілерге, музыканттарға және жазушыларға жақсы жағдай болды. Тұтқындар көптеген әдебиеттерді қамтитын жүздеген шығармалар жазды. Түрмеде болғанын сипаттайтын кітаптар түрме қабырғасынан тыс оқырмандар үшін қызықты болды. Бұл жұмыстардың маңыздылығы АҚШ-та танылды [2, 32]. Осы кезеңнің өзінде-ақ жазушыларға түрмеде шығарма жазатындай уақыт беріліп, жағдай жасалған. Абақты ішіндегі оқиғалар, абақты сыртындағы адамдардың назарын аударғандықтан, бұл шетел әдебиетінің дамуына зор мүмкіндік болды. Аталған мүмкіндікті ретімен пайдалана алған Америка елі түрме тақырыбын алғаш әдебиетінде көрсеткен ел ретінде тарихта қалып отыр».

XX ғасырда түрме өмірін сипаттайтын АҚШ-тағы ең оқылатын кітаптардың бірі Дональд Лоури "Түрмедегі менің өмірім" (1912) кітабы болды. Кітап Томас Мотт Осборнды шабыттандырып, ол кейіннен түрме реформасын өткізуге мансабын арнау мақсатында Синг-Синг түрмесінде қадағалаушы болды. 1924 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Х.Л.Менкен «Меркурий» американдық журналын құрды, онда сотталған авторлардың шығармаларын үнемі жариялап отырды.

Түрме әдебиетінің халық арасында сұраныста болғаны соншалық –Ұлы Депрессияның басында билік үкіметі түрме әдебиетін американдық қоғам үшін үлкен қауіп ретінде қабылдай бастады. Жазылған қолжазбалар жиі арандатушылыққа әкеліп соқтырған соң, қамаудағылардың барлығының қолжазба жазуына тыйым салды. Осы кезеңді соғыс тақырыбы бағытындағы ірі тоқырау десек те болады. Біраз жазушылардың шығармалары халыққа жетпей, жоғалып кетіп жатқандығы сол тоқыраудың бірден-бір себепшісі болғандай.

1932 жылы Роберт Бернс өзінің «Мен Джоржия бандасының қашқын-ымын» деген мемуарларын жариялады. Мемуарларда ол түрмеге қамауға алудың шын-айылығын сипаттады. Честер Хаймс есімді ағылшын жазушысы да қару асынып, ұрлық жасағаны үшін түрмеге қамалды, кейін естеліктерді жаза бастады" [3, 12]. Яғни қылмыс әлеміне аяқ басып, көзімен көріп, қолымен істеген адамдардың туындылары, жасанды түрге қарағанда әлдеқайда шын-айылықпен озған. Осы шын-айылықты беру үшін де қылмысқа барған жазушылардың өмірі тарих беттерінде кездеседі.

1965 жылы жарияланған Малькольмның «Өмірбаянында» сотталған афроамериканецтың мемуарлары ұсынылған. Алекс Хейлимен бірге жазған кітабы автор өлтірілген жылы басылып шықты. Алдағы уақытта қамаудағылар мен бұрынғы қамаудағылар революциялық қызметке қатысу үшін баспа сөзін қолдана бастады. Жаңа «New York Times» шолушысы Малькольмның "Өмірбаян" басылымынан кейін оны "Тамаша, ауыр және маңызды кітап" деп сипаттады. 1967 жылы тарихшы Джон Уильям Уорд «Классикалық кітап- американдық «Өмірбаян» болады», - деп жазды. 1998 жылы «Time» журналы оқуға міндетті он кітаптың қатарына "Икс Малькольмның өмірбаянын" қосты [3, 13].

Түрме тақырыбындағы басты назар аударатын тағы бір мәселе бар. Ол автордың өзі түрмеге арнайы кітап жазу үшін түсіп, қара тордың әр жағындағы тылсым оқиғаларды өз басынан өткерген.

Тұтқындағы әйелдер жайлы да біршама шығармалар жазылған. Мысалға: «Мадам Роланд» (Париж, 1793), «Кристине Витуаска» (Берлин, 1942-44), «Наваль Эль Саадави» (Египет, 1981), «Джоан Генри» (Англия, 1951), «Caesarina Harvest Makhoere» (Оңтүстік Африка 1976 -82), «Вера Фигнер» (Ресей, 1883-1904), «Беатрис Saubin» (Малайзия, 1992-90), «Precious Bedel» (Нью - Йорк, 1980-99гг) және «ханым Констанс Литтон» (Англия, 1910). Бұл әйелдер қауымына арналған шығармалар күллі әлемнің назарына ілігіп, қызығушылық танытқан. Шығарма барысында әртүрлі шытырман оқиғалар баяндалып, әйел адамның психологиясын кенінен көрсете білген.

Америкада жазылған түрмелік әдебиет кейбір ғалымдар үшін ерекше қызығушылық тудырады, олар өмірдің қатігездігін көрсететін американдық қоғам туралы қызықты сұрақ қояды білді. Яғни, "Бұл оқиғалар шын мәнінде гүлденген, еркін өмір сүретін Америкада болды ма?", "Америка бүкіл әлемде" демократиялық аймақ және еркіндік жері ретінде беделге ие

болғандықтан, американдық түрмелерден шығатын еңбектер бүкіл ұлт үшін ықтимал проблема тудыруы мүмкін.

1970 жылдардың соңында түрме кітаптары жұмсақ мұқабаларда, газеттерде, журналдарда жаппай кітап нарығында кеңінен жарияланды және экрандалды [3, 45]. 1980 және 1990 жылдары бұл сән болды. Осыған қарсы әрекет ретінде 1977 жылы АҚШ-та "Son of Sam" атты заң қабылданды, ол тұтқындарға шығармалардан шығару үшін ақша жинауға тыйым салды [4, 56]. Қанша жыл өткенмен түрме өмірі халықтың қызығушылығын жоймады. Тіпті ашық түрде талқыланғаны соншалық БАҚ құралдарында басылып, жалпақ тілмен айтқанда рейтингі өте жоғары саланың бірі де бірегейі ретінде орнықты. Мемлекет тарапынан бұл жайт секем тудырып, сақтандыру шаралары ретінде түрме тақырыбындағы кітаптардың шығуына қаражат бөлу мәселесіне тұсау салынды. Басылымы азайған кітаптардың бәсекелесі ретінде түрме тақырыбындағы киноларда түсіріле бастағандықтан, кітап оқылу деңгейі төмендей бастайды. Оған дәлел ретінде «Bell Gale Chevigny» (1999) журналында басылып шыққан «1980-ші жылдары түрме әдебиеті сәннен шыға бастады» деген мақаланы айта аламыз. Дегенмен бүгінде бұл тақырып қалыпты жанр ретінде жазылып жүр. Америка елінде түрме жазбаларын қолдайтын мекемелердің бірі- «PEN American Center» қауымдастығы болып табылады. Осы қауымдастықтың қолдауымен кітаптар жарық көріп, оқырман назарына ұсынылуда.

Әдебиеттегі түрме тақырыбындағы еңбектердің бірнеше түрлері бар. Соның ішінде маңызды болып отырғаны жазушылардың әртүрлі қылмыс жасап немесе саясаттың құрбаны болып, түрмеде отырған уақытта жазылған шығармалары.

Мигель де Сервантес- әлемге аты әйгілі испан жазушысы. 1597 жылы Испандық ұлы жазушы Мигель де Сервантес мемлекеттік қаржыны өз қажеттілігіне пайдаланғаны үшін түрмеге түсті. Бұған дейін ол корольдік армияға интендант болып тұрды. Сервантес өз жұмысын нашар орындады. Ол қазыналы қаражатты бір банкирге сеніп тапсырды, бірақ ол оны алдап, белгісіз бағытта ақша жасырып, сол үшін жазушының түрмеге қамалды. Камерада аты аңызға айналған "Хитроумный идальго Дон Кихот Ламанчский" романының ойы пайда болды. Сервантес черновикпен жұмыс істеуге кірісті. Кітап 1605 жылы жарық көрді және өзінің авторына әлемге әйгілі болды. Сервантес есімін дүние жүзіне танытқан шығармасы — "Дон Кихот" романы (1-бөлім 1602 — 05; 2-бөлім 1615). Ол романның 1-бөлімін түрмеде отырғанда жазған. Динамизм мен шиеленіскен оқиғаларға толы романда 700-ге жуық кейіпкер бейнеленген. Өрлеу дәуірінің үздік туындыларының бірі саналатын шығарма әлем әдебиетіне зор ықпал етті. Жазушы серілерді сықақтай отырып, Испаниядағы феодалдық құрылыстың ыдырауы мен қоғамдық қарым-қатынастардың қым-қуыт оқиғаларын бейнелеген. Романда адамгершілік қасиеттері мол, бірақ өмірден мүлде алшақ тұрған қиялшыл идеалист, сері Дон Кихотқа қарапайым да іскер, өмірге бейім атқосшы Санчо Панса бейнесі қарсы қойылған. Дон Кихот бейнесі кейін қиялшылдықты, шынайы өмірден алыстағандықты аңғартатын жалпылама мән алды. Исландия королінің ұлы Персилестің фриз королінің қызы Сигизмунда үшін күресі баяндалған "Персилес пен Сигизмунданың жиһанкездігі" романын Сервантес өмірінің соңында жазып кеткен. Ә.Баженов Сервантес шығармаларының 4 томдығын испан тілінен қазақ тіліне аударған (1979 — 83).

Сегізінші орында, Грегори Дэвид Робертс- австралиялық жазушы, "Шантарам" романымен танымал. Бұрын героин тәуелділігімен зардап шеккен, сондай-ақ сот банкті тонауда кінәлі деп таныған, кейіннен Pentridge (Австралия) түрмесінен қашып кеткен, одан кейін Үндістанда жасырынып, 10 жылға жуық өмір сүрген. Бүгінгі күні Робертс-ен танымал австралиялық жазушы. 2003 жылы жарияланған "Шантарам" романы дүниежүзілік даңқ пен оған мойындау әкелді. Жазушы 10 жыл Үндістанда сот төрелігінен жасырынған. Оның өмірінің осы кезеңі туралы "Шантарға" баяндайды. Некенің бұзылуы және кейіннен өзінің жас қызына қамқорлық жоғалуы нәтижесінде Робертс батырлық тәуелділікке ие болды. Робертс өзін есірткімен қамтамасыз ету үшін "құрылыс кооперативтерінің тонаушысы" және "қылмыскер-джентльмен" деген лақап атқа ие болды. Ол қажетті деңгейдегі табысы бар және жеткілікті сомаға сақтандырылған мекемелерді тонаған. Кейіннен Австралияға экстрадицияланып, 6 жылдан астам түрмеде, 2 жыл жалғыз камерада өткізген. Робертстің айтуынша, ол кезекті рет түрмеден қашқан, бірақ содан кейін ойланып, жасырын түрде түрмеге қамалды. Оның ниеті отбасымен қосылу үшін өз жазасының қалған бөлігін толығымен өтеуі болды.

Қазақ әдебиетімен әлем әдебиетіндегі түрме шығармашылығының айырмашылығы жер мен көктей. Қазақ жерінде саясат құрбаны болу арқылы түрме ұғымы қалыптасса, әлем тарихындағы түрменің қалыптасуы қылмыстан басталған екен. Әдеби шығармаларда әртүрлі. Сюжеттік

тұрғыда алғанда әлем әдебиетіндегі түрме шығармашылығын көркем әдебиет ретінде оқу жеңілдірек сияқты.

Біздің елде елі үшін, жері үшін азап көріп, тіпті репрессияның құрбандары болған ұлт ұлылары салып кеткен сара жол бүгінгі ұрпақтың игілігіне айналып отыр. Сондықтан олардың есімдерін ту етіп көтеру біз үшін биік парыз әрі өте маңызды іс болып табылады. Әр заманның өзіне сай танымы мен талабы болатыны белгілі. Алайда тамыры тереңнен нәр алып жатқан халықтық педагогиканың ұлы желісі ешқашан үзілмейтіні айдан анық.

Жалпы қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы- бойынан құрбандық пен әділетсіздіктің ащы зары сезілетін ең қиын сала.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Call for Papers: American Prison Writing. 2004 National PCA/ACA Conference.
2. Review of Архивная копия от 19 сентября 2000 на Wayback Machine H. Bruce Franklin, ed., Prison Writing in 20th Century America.
3. John M. Reilly, ed., Twentieth Century Crime and Mystery Writers, 1985.
4. Franklin, 1998, p.14.